

ΣΟΦΙΑ ΝΤΕΝΙΣΗ

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ
ΤΗΝ «ΑΟΡΑΤΗ» ΓΡΑΦΗ

Γυναίκες και γραφή
στα χρόνια του ελληνικού
Διαφωτισμού - Ρομαντισμού

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2014

ΝΕΦΕΛΗ / ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή: Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού - Ρομαντισμού*

Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας
Τυπογραφική διόρθωση: Στέλλα Τσάμου

ISBN: 978-960-504-070-3

© 2014 Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και Σοφία Ντενίση

Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80
τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093
e-mail: info@nnet.gr

www.nnet.gr

*Στη μνήμη του πατέρα μου Αθανασίου Β. Ντενίση
που έζησε σ' ένα σπίτι γεμάτο γυναίκες*

*Στη μητέρα μου Μαρία Ντενίση το γένος Γαρδίκη,
που μ' έμαθε ν' αγαπώ τις ιστορίες των γυναικών...*

Η κριτική των γυναικών μυθιστοριογράφων ενώ επικεντρώνεται σε αυτές τις λίγες επιτυχημένες (Austen, αδελφές Brontë, Eliot, Woolf), αγνοεί αυτές που δεν είναι «σπουδαίες» και τις αφήνει έξω από τις ανθολογίες, τις ιστορίες, τα πανεπιστημιακά συγγράμματα και τα θεωρητικά κείμενα. Έχοντας βγάλει από το οπτικό πεδίο τις ελάχιστον συγγραφείς, οι οποίες υπήρξαν οι κρίκοι στην αλυσίδα που ένωνε τη μια γενιά με την άλλη, δεν έχουμε μια σαφή εικόνα τη συνέχειας της γυναικείας γραφής ούτε αξιόπιστη πληροφόρηση για τη σχέση ανάμεσα στη ζωή των συγγραφέων και στις αλλαγές στη νομική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση των γυναικών.

Elaine Showalter *A Literature of Their Own*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
 Μέρος Α΄	
ΟΙ ΠΡΟΪΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΑΝΟΙΓΜΑ ΤΟΥ ΔΡΟΜΟΥ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΓΡΑΦΗΣ	
1.1. Κεφάλαιο Πρώτο	
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ	35
1.2. Κεφάλαιο Δεύτερο	
Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ: ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ	57
1.3. Κεφάλαιο Τρίτο	
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΣΤΗ ΔΥΣΗ(·): ΤΟ ΝΕΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΔΑΣ ...	73
1.4. Κεφάλαιο Τέταρτο	
ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΚΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΥΠΑΡΞΗ ΛΟΓΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ	91
 Μέρος Β΄	
Ο ΔΡΟΜΟΣ ΑΝΟΙΞΕ: ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1860	
2.5. Κεφάλαιο Πέμπτο	
ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ 1810, 1820, 1830	109
2.6. Κεφάλαιο Έκτο	
Η ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1840	155
2.7. Κεφάλαιο Έβδομο	
ΟΙ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΓΙΩΣΗΣ: 1850-1860	176

Μέρος Γ'

ΟΤΑΝ Ο ΔΡΟΜΟΣ ΓΙΝΕΤΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΕΩΦΟΡΟΣ:

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1870, ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΗΣΗΣ

3.8. Κεφάλαιο Όγδοο

Η ΠΕΝΤΑΕΤΙΑ 1870-1874: ΟΙ ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 253

3.9. Κεφάλαιο Ένατο

Η ΠΕΝΤΑΕΤΙΑ 1870-1874: ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΑ ΕΝΤΥΠΑ 290

3.10. Κεφάλαιο Δέκατο

Η ΠΕΝΤΑΕΤΙΑ 1875-1879 ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΑΤΙΚΟ ΟΡΙΟ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1880:

ΟΙ ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 364

3.11. Κεφάλαιο Ενδέκατο

Η ΠΕΝΤΑΕΤΙΑ 1875-1879 ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΑΤΙΚΟ ΟΡΙΟ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1880:

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΑ ΕΝΤΥΠΑ 390

ΕΠΙΜΕΤΡΟ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 430

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα Ι

ΟΙ ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 441

Παράρτημα ΙΙ

ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ 476

Παράρτημα ΙΙΙ

ΤΑ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΑ ΕΡΓΑ 513

ΠΗΓΕΣ 517

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ 519

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ 541

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η διαδρομή αυτού του βιβλίου είναι πολύ μακρά. Ξεκίνησε ως σύντομη εισαγωγή στην επανέκδοση, την οποία σχεδίαζα πριν από σχεδόν δεκαπέντε χρόνια, του πρώτου μυθιστορήματος γραμμένου από Ελληνίδα, *Τα φάσματα της Αιγύπτου* (1875), της Μαρίας Π. Μηχανίδου. Επιθυμούσα διακαώς την επανέκδοση αυτή, πιστεύοντας στην αναγκαιότητα ανάδειξης του πνευματικού έργου των ελληνίδων συγγραφέων και ιδιαίτερα των παντελώς αγνοημένων συγγραφέων μας του 19ου αιώνα. Σκεπτόμουν πως ενώ οι Jane Austen, αδελφές Brontë, Mary Shelley, George Eliot, Elizabeth Gaskell και τόσες άλλες βρετανίδες συγγραφείς μοιράζονται τη συγγραφική δόξα των ανδρών ομοτέχνων τους εδώ και αιώνες, στην Ελλάδα του σήμερα είναι ζήτημα αν γνωρίζει το ευρύ ή και το ενημερωμένο κοινό έστω και ένα όνομα γυναίκας συγγραφέως του 19ου αιώνα. Η επανέκδοση του μυθιστορήματος της Μηχανίδου είχε συμφωνηθεί και μου πρότειναν να προτάξω μια σύντομη εισαγωγική μελέτη για την ένταξή του στο πλαίσιο της γυναικείας δημιουργίας της περιόδου. Η ιδέα μου φάνηκε εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, εφόσον δεν υπήρχε μια τέτοιου είδους μελέτη για τα ελληνικά γράμματα, και εύκολα υλοποιήσιμη, αφού υπήρχε επαρκές υλικό από την επί μακρόν ερευνητική μου ενασχόληση με τον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα. Το θέμα όμως με συνεπήρε σε τέτοιο βαθμό ώστε αναπόφευκτα η έρευνα συνεχίστηκε για πολύ μεγάλο διάστημα. Ο πλούτος του υλικού το οποίο φανερώθηκε μπροστά μου με οδήγησε σε άλλους δρόμους από τις αρχικές προθέσεις. Το αποτέλεσμα είναι το ανά χείρας βιβλίο. Η επανέκδοση του μυθιστορήματος θα χρειαστεί να περιμένει για λίγο ακόμη, εφόσον προέχει να γίνει γνωστό το έργο όλων αυτών των ξεχασμένων σήμερα γυναικών.

Ο δρόμος για τη συλλογή του υλικού ήταν ιδιαίτερα δύσβατος, διότι την περίοδο εκείνη δεν υπήρχαν ακόμη τα ερευνητικά εργαλεία που έχουμε στη διάθεσή μας σήμερα, στα οποία αναφέρομαι αναλυτικά στην Εισαγωγή. Επιπλέον το γεγονός ότι δούλεψα χωρίς τη συνδρομή μιας ερευνητικής ομάδας, χωρίς την ύπαρξη μιας συγκεντρωτικής βιβλιογραφίας, ανατρέχοντας σε επιμέρους βιβλιογραφίες και καταλόγους βιβλιοπωλείων του 19ου αιώνα και παράλληλα αποδελτιώνοντας πολύ μεγάλο αριθμό εντύπων, ο εντοπισμός των οποίων υπήρξε ιδιαίτερα προβληματικός, έκανε τη δουλειά μου εξαιρε-

τικά επίπονη και αργή. Η εμφάνιση τα τελευταία χρόνια των βιβλιογραφιών για τον 19ο αιώνα θα επιλύσει πολλά από τα προβλήματα που αντιμετώπισα εγώ, όμως η εμφάνιση αυτή σε τελικό ερευνητικό στάδιο της εργασίας μου καθυστέρησε ακόμη περισσότερο τη δουλειά μου, γιατί έπρεπε να ελέγξω το υλικό, να συμπληρώσω τυχόν ελλείψεις και να αλλάξω τις παραπομπές, παραπέμποντας πια στις πρόσφατες ολοκληρωμένες βιβλιογραφίες. Ακόμη η εμφάνιση μεγάλου αριθμού ψηφιοποιημένων εντύπων του 19ου αιώνα στο διαδίκτυο θα απαλλάξει τους μελλοντικούς ερευνητές από την επίπονη και χρονοβόρα αναζήτηση του υλικού σε βιβλιοθήκες ανά την Ελλάδα, κάτι που εγώ ήμουν αναγκασμένη να πράξω.

Στα δεκαπέντε χρόνια που ασχολήθηκα με τη σύνθεση αυτού του έργου ήταν πολλοί αυτοί που με συνέδραμαν για να καταφέρω να ολοκληρώσω, με τις όποιες ασφαλώς ελλείψεις, το «κακτόρθωτο» εγχείρημά μου. Πρώτη η οικογένειά μου. Δεν θα ξεχάσω την αγωνία του πατέρα μου μήπως δεν προλάβει τη δημοσίευση του έργου μου, γεγονός που επιβεβαιώθηκε, αλλά είμαι βέβαιη πως χαίρεται κι αυτός για την παρούσα έκδοση εκεί που βρίσκεται. Αγαπητοί φίλοι και συνάδελφοι με βοήθησαν με πολλούς τρόπους, με πρώτο τον ακούραστο ερευνητή Λάμπρο Βαρελά, αλλά και τη Σύλβια Καραστάθη που ανέλαβε σε μια πρώτη φάση την επιμέλεια των Παραρτημάτων, και ακόμη ο Κυριάκος Ντελόπουλος, η Γεωργία Γκότση, η Μαρία Σκιαδαρέση, ο Θανάσης Λουκόπουλος, η Μαρία Βάρα και ασφαλώς η Μαρία Παπαδήμα, πρώτη αναγνώστρια του έργου μου, στην οποία χρωστώ πολλά για τις πολύτιμες υποδείξεις της αλλά κυρίως για τη φιλία της που με αγκαλιάζει εδώ και δεκαετίες. Θερμές ευχαριστίες για την αμέριστη βοήθειά τους χρωστώ ακόμη στις αγαπητές μου Βάσω Τσιγκούνη και Έλλη Δρούλια. Δεν θα ήθελα να παραλείψω τον αείμνηστο Άλκη Αγγέλου, με τον οποίο συζητούσα επί σειρά ετών την πρόοδο της έρευνάς μου για το παρόν βιβλίο. Δυστυχώς πλάι στο όνομα του Άλκη Αγγέλου πρέπει να μνημονεύσω και το όνομα του πρόσφατα και πρόωρα χαμένου Μάνου Χαριτάτου, ενός από τους σημαντικότερους ανθρώπους που γνώρισα στον χώρο των γραμμάτων, ο οποίος με τίμησε με τη φιλία του. Η απουσία του είναι μια τεράστια απώλεια για όλους εμάς που τον αγαπήσαμε βαθιά. Ευχαριστώ ακόμη θερμά τη φίλη Γεωργία Γιαννακούλια, τη Στέλλα Τσάμου για την επιμέλεια των κειμένων, τις εκδόσεις Νεφέλη και τους συνεργάτες της, που σε δύσκολους για όλους καιρούς ανταποκρίθηκαν άμεσα στο αίτημά μου γι' αυτή την έκδοση. Μα πάνω από όλους ευχαριστώ τον γιο μου Θανάση-Μάριο για τη χαρά που έχει φέρει στη ζωή μου, η οποία έκανε εφικτή την ολοκλήρωση αυτού του γιγάντιου, για τις δυνάμεις μου, εγχειρήματος. Ελπίζω οι όποιες αδυναμίες του να τύχουν της συμπάθειάς σας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναζητώντας μια ελληνική γυναικεία παράδοση: ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Μια από τις σημαντικότερες συνεισφορές της επιστήμης είναι η ανακάλυψη και η επανερμηνεία «απολοσθέντων» έργων γυναικών συγγραφέων και η ανασύσταση της ζωής και της σταδιοδρομίας τους.

Elaine Showalter, 1978

Ο εντοπισμός της πρώτης ελληνίδας μυθιστοριογράφου, της Μαρίας Μηχανίδου, είκοσι χρόνια πριν, όταν ασχολήθηκα με την καταγραφή των πρωτότυπων μυθιστορημάτων του ελληνικού ρομαντισμού, υπήρξε το πρώτο ερέθισμα για τη μετέπειτα ενασχόλησή μου με τη γυναικεία γραφή στον τόπο μας κατά την περίοδο που θα αποκαλέσω νεότερη εποχή.¹ Χρησιμοποιώ τον όρο γυναικεία γραφή με αντίστοιχο τρόπο προς την επιμελήτρια του τόμου *A History of Central European Women's Writing*, Celia Hawkesworth, με την ευρεία του δηλαδή έννοια και όχι αυτήν της «écriture feminine»,² για να αναφερθώ σε «οτιδήποτε έχει γραφτεί από γυναίκα, συμπεριλαμβανομένων των επιστολών, ημερολογίων και δοκιμίων, που είτε έχουν λογοτεχνι-

1. Ο όρος γυναικεία γραφή χρησιμοποιείται ως πιο κατάλληλος από τον όρο γυναικεία λογοτεχνία, διότι όπως τονίζουν οι Letizia Panizza και Sharon Wood στην εισαγωγή τους στο *A History of Women's Writing in Italy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), όταν κανείς ασχολείται με τις γυναίκες «πρέπει να ψάξει πέρα από τα συμβατικά λογοτεχνικά είδη που εντάσσονται στη λογοτεχνία». Έτσι, εξετάζονται επιστολές, ημερολόγια, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, μελέτες, άρθρα και άλλα έργα που δεν ανήκουν σε αυτό που ονομάζουμε «σοβαρή λογοτεχνία».

2. Για την *écriture féminine* της γαλλικής φεμινιστικής θεωρίας βλ. ενδεικτικά Kari Well, "French feminism's écriture féminine", στο Ellen Rooney (ed.), *Feminist Literary Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 153-171.

κή αξία είτε ρίχνουν φως στη θέση της γυναίκας στην πολιτισμική παιδεία της εποχής». ³ Όταν μιλώ για νεότερη εποχή αναφέρομαι στην περίοδο που ξεκινά όταν οι ιδέες του νεοελληνικού Διαφωτισμού ⁴ ταράζουν τα λιμνάζοντα ύδατα της γυναικείας λογιόσύνης και κατ' ουσίαν, όπως θα δούμε παρακάτω, θα ξεκινήσει μια νέα περίοδος για τη γυναικεία παρουσία στα νεοελληνικά γράμματα, η οποία σταδιακά θα οδηγήσει στη σημερινή συγγραφική πραγματικότητα. ⁵ Αντικείμενο μελέτης μας θα αποτελέσει η εκατονταετία 1780-1880, δηλαδή σε γενικές γραμμές ο νεοελληνικός Διαφωτισμός μέχρι το τέλος της ρομαντικής περιόδου. Τους λόγους επιλογής της συγκεκριμένης περιόδου εξηγώ παρακάτω.

Μέχρι την ανακάλυψη του έργου της Μηχανίδου δεν με είχε απασχολήσει, αλλά ούτε και κάποιον άλλο/η μελετητή/τρια παρά το ενδιαφέρον που είχε εκδηλωθεί για τα γυναικεία θέματα από μερίδα φεμινιστριών ερευνητριών στον τόπο μας, κυρίως στη δεκαετία του 1980, ⁶ ποιο ήταν το πρώτο μυθιστόρημα γραμμένο από γυναίκα στην ελληνική γλώσσα και ποια ήταν η συγγραφέας του. ⁷ Όπως άλλωστε δεν είχε απασχολήσει συστηματικά το σύ-

3. Celia Hawkesworth (ed.), *A History of Central European Women's Writing*, New York: Palgrave Publishers Ltd, 2001, XII.

4. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός «πλάστηκε» το 1946 από τον Κ.Θ. Δημαρά, ο οποίος αρχικά τον εντόπισε στα χρόνια 1774-1821 (*Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1977, 1). Μεταγενέστερες μελέτες διεύρυναν το όριο του στα χρόνια 1750-1821 (Φίλιππος Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 2ος, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, 2003, 17-26, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *ίδιο*, 32-33, βλ. το Χρονολόγιο) ή ακόμη 1700-1830, συμπεριλαμβάνοντας μια πρώιμη φάση του (Άννα Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα: Ergo, 2004, 28-40). Όποια όρια και να δεχθούμε, σίγουρα η εμφάνιση των λόγιων Ελληνίδων, οι οποίες ασχολούνται με σύγχρονα είδη γραφής που θα αποτελέσουν την αφετηρία της εργασίας αυτής, λαμβάνει χώρα μέσα στα χρόνια του Διαφωτισμού και όπως θα δούμε βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση προς το πνεύμα του.

5. P. M. Kitromilides, "The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion", *Journal of Modern Greek Studies* 1.1 (May 1983), 39-61, Sophia Denissi, "The Greek Enlightenment and the Changing Cultural Status of Women", *Σύγκριση* 12 (2001), 42-47 και της ίδιας «Το έργο της Ευανθίας Καίρη στο πλαίσιο της γυναικείας πνευματικής δημιουργίας της εποχής της», *Ευανθία Καίρη, διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999*, Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος, 4 Σεπτεμβρίου 1999, *Ανδρικά Χρονικά* 31, Καίρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 2000, 27-43.

6. Ας μην ξεχνάμε το ανθολόγιο των Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Γνώση, 1985 αλλά και την έκδοση των δύο φεμινιστικών περιοδικών *Σκούπα* (1979-1981) και *Δίνη* (1986-1997).

7. Την ύπαρξη του μυθιστορήματος της Μαρίας Μηχανίδου εντόπισα για πρώτη φορά

νολο της γυναικείας πνευματικής παρουσίας των Ελληνίδων σε οποιαδήποτε περίοδο.⁸ Το ενδιαφέρον που παρουσίαζε το παντελώς άγνωστο μυθιστόρημα της Μηχανίδου *Τα φάσματα της Αιγύπτου*, το πλούσιο, εξίσου ενδιαφέρον και εξίσου άγνωστο δραματουργικό της έργο καθώς και μια ιδιόρρυθμη πραγματεία/μαρτυρία της, τα οποία ανακαλύφθηκαν σταδιακά στη συνέχεια, συνέτειναν για να ασχοληθώ με αυτή την ιδιαίτερη, ξεχασμένη δημιουργό.⁹

το 1989, όταν άρχισα να ασχολούμαι με την καταγραφή των μυθιστορημάτων του ελληνικού ρομαντισμού. Πρώτη αναφορά στο όνομά της ως μυθιστοριογράφου και στο έργο της *Τα φάσματα της Αιγύπτου* υπάρχει στο άρθρο μου «Για τις αρχές της πεζογραφίας μας», *Πολίτης* 109 (1990), 55-63. Παρόλο που ο τίτλος *Τα φάσματα της Αιγύπτου* εμφανίζεται ως ο γενικός τίτλος δίτομου έργου, του οποίου δημοσιεύτηκε πλήρες μόνο το πρώτο μέρος, το μυθιστόρημα *Η καρτεριά του Παύλου*. Από το δεύτερο μέρος, το οποίο επρόκειτο να συμπεριλαμβάνει δύο διηγήματα, δημοσιεύτηκε μόνο ένα, αρχικά σε συνέχειες, ως «Ο Μαχμούτ και η ωραία Τεφράς» (1880), το οποίο αργότερα δημοσιεύτηκε αυτοτελώς διασκευασμένο σε νουβέλα με τον τίτλο *Η ωραία Οθωμανίς* (1888) χωρίς καμία μνεία στον αρχικό γενικό τίτλο. Λόγω αυτών κρατώ τον γενικό τίτλο *Τα φάσματα της Αιγύπτου* ως τίτλο του μυθιστορήματος, εφόσον με αυτόν διαφημίστηκε στις αγγελίες της εποχής του.

8. Με την εξαίρεση των πρωτοπόρων ερευνητριών Αθηνάς Ταρσούλη, με τη μελέτη της *Ελληνίδες ποιήτριες* (Αθήνα 1951) και της πολυγράφου Κούλας Ξηραδάκη, με πλήθος μελετών για τις πρώιμες, κυρίως, λόγιες ελληνίδες.

9. Βλ. ενδεικτικά Σοφία Ντενίση, «Οι λόγιες Ελληνίδες στα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού (1830-1880)», *Διαβάζω* 339 (6.7.94), 10-16 και «Μαρία Π. Μηχανίδου», στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας από τις αρχές της ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, τόμ. Ε΄, Αθήνα: Σοκόλης, 1996, 240-277. Στο πλαίσιο της προσπάθειάς μου για τη γνωστοποίηση του έργου της Μηχανίδου, η θεατρική ομάδα του Γιώργου Γαλάντη «Χορίκιος» ανέβασε το έργο της *Νέα Εφεύρεσις Γάμου* τον Νοέμβριο του 1994. Στο πρόγραμμα της παράστασης δημοσιεύτηκε το κείμενό μου «Μαρία Π. Μηχανίδου. Μια πρωτοπόρος της γυναικείας λογοτεχνίας μας», καθώς και το πλήρες κείμενο του έργου. Ακόμη στη σειρά της τότε ΕΤ2 «Πεζογραφία και πραγματικότητα» συμπεριλήφθηκε ένα επεισόδιο αφιερωμένο στη ζωή και στο έργο της Μηχανίδου με τίτλο «Μαρία Π. Μηχανίδου η πρώτη Ελληνίδα μυθιστοριογράφος», το οποίο προβλήθηκε στις 7/5/96. Οι παραπάνω δημοσιεύσεις, παραστάσεις και προβολές πυροδότησαν το ενδιαφέρον για τη Μηχανίδου. Δίνω ένα ενδεικτικό δείγμα δημοσιεύσεων: Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Η ωραία Τεφράς και ο Μαχμούτ»: Ένα άγνωστο διήγημα της Μαρίας Μηχανίδου», *Μικροφιλολογικά* 2 (Φθινόπωρο 1997), 13-16· Φρ. Αμπατζοπούλου, «Διά τον φόβον των Ιουδαίων: παιδοκτονία, κανιβαλισμός και έμφυλος λόγος. Ένα σενάριο για τη Μαρία Π. Μηχανίδου», *Ο Λόγος της παρουσίας*, Αθήνα: Σοκόλης, 2005, 25-43· Σοφία Ντενίση, «Ευανθία Καΐρη, Αντωνούσα Καμπουράκη, Μαρία Μηχανίδου: διαφορετικές εκφάνσεις του πατριωτικού ιδεώδους στο δραματουργικό έργο τριών πρώιμων γυναικών δημιουργών του 19ου αιώνα», στο Π. Βουτουρής - Γ. Γεωργής (επιμ.), *Ο Ελληνισμός στον 19ο αι.*, Αθήνα:

Έτσι αρχικά προσπάθησα απλώς να εντάξω το μυθιστόρημά της, αφενός στην ελληνική μυθιστορηματική παραγωγή της εποχής του, αφετέρου στη διεθνή μυθιστορηματική παραγωγή και, το δυσκολότερο, να αντλήσω στοιχεία για την ταυτότητα της συγγραφέως, ώστε η Μηχανίδου να καταστεί κάτι παραπάνω από ένα απλό όνομα.

Παράλληλα με οδηγό, κυρίως, την εξαιρετικά πλούσια αγγλοσαξονική βιβλιογραφία, που από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα ανθεί στα θέματα των γυναικείων σπουδών και των σπουδών του φύλου, έγινε σαφές πως για να εκτιμήσουμε πλήρως την όποια αξία του έργου της Μηχανίδου ή οποιασδήποτε άλλης δημιουργού θα έπρεπε να το εξετάσουμε και ως προϊόν της γυναικείας γραφής της εποχής του και να το εντάξουμε σε μια ευρύτερη γυναικεία συγγραφική παράδοση.

Ας μην ξεχνάμε πως η κορυφαία βρετανίδα συγγραφέας και μία από τις θεμελιώτριες της φεμινιστικής κριτικής Virginia Woolf στην αξεπέραστη μελέτη της *A Room of One's Own* (1929),¹⁰ όταν μιλά για τα απαραίτητα για να γίνει μια γυναίκα συγγραφέας, εκτός από την οικονομική ανεξαρτησία και ένα δικό της δωμάτιο, αναφέρεται και στην ανάγκη ύπαρξης μιας γυναικείας συγγραφικής παράδοσης στην οποία να μπορεί να βασιστεί ώστε να λειτουργήσει ως πρότυπο για τη συγγραφή της.¹¹ Λόγω της ανάγκης αυτής, έχοντας εξασφαλίσει η ίδια το εισόδημα και τον προσωπικό της χώρο, που της επέτρεψαν να γίνει από τις σημαντικότερες συγγραφείς του μοντερνισμού, στο δοκίμιο αυτό κάνει μια πρώτη καταγραφή της γυναικείας συγγραφικής παράδοσης στη χώρα της, μνημονεύοντας ονόματα ξεχασμένων συγγραφέων παλαιότερων εποχών. Σε αυτό το προσκλητήριο αναφέρει συγγραφείς όπως: την ποιήτρια λαΐδη Winchelsea (1661), τις σύγχρονές της δούκισσα Margaret Cavendish του Newcastle και την επιστολογράφο Dorothy Osborne· αναφέρει ακόμη την πολύ σημαντική θεατρική συγγραφέα Aphra Behn, η οποία κατόρθωσε να συντηρείται από τη συγγραφική δραστηριότητα, τις μυθιστοριογράφους του 18ου αιώνα, οι οποίες με τα «κακόγουστα» μυθιστορήματά τους βοηθούσαν οικονομικά τις οικογένειές τους ή έβγαζαν το χαρτζιλίκι τους. Αναφέρει τέλος τις συγγραφείς του 19ου αιώνα, οι οποίες βοήθησαν να συντε-

Καστανιώτης, 2006, 129-142· Πέρσα Αποστολή - Ευδοκία Παραδείση, λήμμα «Μαρία Μηχανίδου», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Πατάκης, 1428· Sophia Dennis, «Maria P. Michanidou», *Dictionnaire des femmes créatrices*, Paris: Éditions des Femmes (υπό δημοσίευση).

10. Ελληνική μετάφραση Μίνα Δαλαμάγκα, *Ένα δικό σου δωμάτιο*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2005⁴.

11. Virginia Woolf, *A Room of One's Own*, London: Vintage, 1996, 70-71.

λεστεί μια μεγάλη επανάσταση με τη μαζική συμμετοχή των γυναικών της μεσαίας τάξης στη συγγραφική δραστηριότητα. Όμως, όπως τονίζει η Woolf:

Χωρίς αυτές τις προδρόμους, η Jane Austen και οι αδελφές Brontë καθώς και η George Eliot δε θα μπορούσαν να έχουν γράψει, όπως δε θα μπορούσε ο Shakespeare χωρίς τον Marlowe ή ο Marlowe χωρίς τον Chaucer, ή ο Chaucer χωρίς εκείνους τους ξεχασμένους ποιητές που προετοίμασαν το έδαφος και δάμασαν τον φυσικό πρωτογονισμό της γλώσσας.¹²

Και αλλού εξηγεί πως «όταν είμαστε γυναίκες σκεπτόμαστε το παρελθόν μέσω των μητέρων μας»¹³ και ακόμη υποστηρίζει πως «αν εξετάσετε οποιαδήποτε σημαντική προσωπικότητα του παρελθόντος, σαν τη Σαπφώ, τη Λαίδη Murasaki ή την Emily Brontë θα ανακαλύψετε πως υπήρξε εξίσου κληρονόμος όσο και πρωτεργάτης και ότι υφίσταται επειδή κάποια στιγμή οι γυναίκες απέκτησαν τη συνήθεια να γράφουν»,¹⁴ τονίζοντας για άλλη μια φορά τη σημασία της γυναικείας συγγραφικής παράδοσης για τη γυναίκα-συγγραφέα.

Το νήμα θα πάρουν από τη Woolf οι αγγλοσάξονες φεμινίστριες κριτικοί, οι οποίες κυρίως από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα, θα επιδιώξουν με σημαντικές μελέτες να ανακτήσουν αυτή τη χαμένη γυναικεία συγγραφική παράδοση. Οι: Ellen Moers με το έργο της *Literary Women* (1976), Elaine Showalter με το *A Literature of Their Own* (1977), Tillie Olsen με το *Silences* (1978), Sandra Gilbert και Susan Gubar με το *The Madwoman in the Attic* (1979) ή η Dale Spender με το *Women of Ideas* (1982) βροντοφώναξαν πως έπρεπε να επανεκτιμήσουμε τον λογοτεχνικό κανόνα, διευρύνοντάς τον με τα έργα των γυναικών που σκοπίμως παραβλέφτηκαν ή αφέθηκαν να πέσουν στη λήθη. Η επανάσταση αυτή, γιατί περί επανάστασης επρόκειτο, έφερε πλήρη ανατροπή του μέχρι τότε λογοτεχνικού κανόνα, ο οποίος ανδροκρατείτο.

Η Tillie Olsen στην περίφημη διάλεξή της “One out of twelve” (1971) κατέδειξε περίτρανα πως ακόμη και στον 20ό αιώνα στις ανθολογίες, στην ύλη των πανεπιστημιακών μαθημάτων, στα πανεπιστημιακά συγγράμματα, στις λίστες των κριτικών για τα καλύτερα βιβλία της χρονιάς ή της δεκαετίας ή ακόμη της πεντηκονταετίας η αναλογία των ανδρών προς τις γυναίκες συγγραφείς ήταν σταθερά μία γυναίκα συγγραφέας για κάθε 12 άνδρες συγ-

12. Woolf, *A Room of One's Own*, 61.

13. Woolf, *A Room of One's Own*, 70.

14. Woolf, *A Room of One's Own*, 102.

γραφείς (8% γυναίκες συγγραφείς 92% άνδρες).¹⁵ Έτσι άρχισε να προτρέπει όσους διδάσκουν να διαβάζουν γυναίκες συγγραφείς:

Υπάρχει μια ολόκληρη λογοτεχνία που πρέπει να επανεκτιμηθεί. Κάποια έργα θα αποδειχθούν, όπως και οι ζωές των συγγραφέων τους, θνητά – μιλούσαν μόνο στους συγχρόνους τους. Άλλα, σήμερα ξεχασμένα, αθέατα, αγνοημένα, θα ξαναζήσουν για εμάς.¹⁶

Και στη συνέχεια τονίζει:

Το μεγαλείο της λογοτεχνίας δεν έγκειται μόνον στους σπουδαίους συγγραφείς, στους καλούς συγγραφείς, έγκειται επίσης σε αυτό που εξηγεί πολλά και λείει πολλά (στο έδαφος επίσης της μεγάλης λογοτεχνίας).¹⁷

Το έργο της Olsen και των συγχρόνων της φεμινιστριών κριτικών, με τη στροφή του ενδιαφέροντος στις ξεχασμένες συγγραφείς του 19ου και του 20ού αιώνα, είχε σαν αποτέλεσμα την επανέκδοση μεγάλου αριθμού από αυτά τα έργα αρχικά από τους φεμινιστικούς εκδοτικούς οίκους της Αμερικής. Η Showalter χαρακτηριστικά τονίζει:

Η κριτική των γυναικών μυθιστοριογράφων, ενώ επικεντρώνεται σε αυτές τις λίγες επιτυχημένες (Austen, αδελφές Brontë, Eliot, Woolf), αγνοεί αυτές που δεν είναι «σπουδαίες» και τις αφήνει έξω από τις ανθολογίες, τις ιστορίες, τα πανεπιστημιακά συγγράμματα και τα θεωρητικά κείμενα. Έχοντας βγάλει από το οπτικό πεδίο τις ελάχιστες συγγραφείς, οι οποίες υπήρξαν οι κρίκοι στην αλυσίδα που ένωνε τη μια γενιά με την άλλη, δεν έχουμε μια σαφή εικόνα της συνέχειας της γυναικείας γραφής ούτε αξιόπιστη πληροφόρηση για τη σχέση ανάμεσα στη ζωή των συγγραφέων και των αλλαγών στη νομική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση των γυναικών.¹⁸

15. Tillie Olsen, *Silences*, N. York: The Feminist Press, 2003⁴, 24.

16. Olsen, *Silences*, 44.

17. Olsen, *Silences*, 45.

18. Elaine Showalter, *A Literature of Their Own*, London: Virago, 1982^{3rd}, 7.

Οι πρωτοπόροι αυτές ερευνήτριες της γυναικείας λογοτεχνίας δούλεψαν σαν αρχαιολόγοι που αναζητούν υπολείμματα, ξεθάβοντας τεκμήρια. Απομόνωσαν τις γυναίκες συγγραφείς και το έργο τους από αυτό των σύγχρονών τους ανδρών, άλλοτε από θέση άλλοτε για λόγους πρακτικούς.¹⁹ Η γυναικεία γραφή, άλλωστε, αποτελεί τμήμα της λογοτεχνίας μιας περιόδου και αντίστιξή της, ακόμη και ξεχωριστό μέρος γραφής, όπως έχει υποστηριχθεί.

Με το πέρασμα του χρόνου τα ξεχασμένα έργα των γυναικών ανασύρθηκαν από τη λήθη με επανεκδόσεις και επαναπροσεγγίσεις και αυτές οι επανεκτιμήσεις είχαν ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, ένας μεγάλος αριθμός ιστοριών της γυναικείας γραφής να κατακλύσει την αγορά. Παράλληλα, η παλαιότερη πρακτική, να εκδίδονται τα γυναικεία θέματα αποκλειστικά από μικρούς φεμινιστικούς, ως επί το πλείστον, εκδοτικούς οίκους έχει πλέον εγκαταλειφθεί και οι εγκυρότεροι και παλαιότεροι εκδοτικοί οίκοι έχουν συμπεριλάβει επίσημα στις σειρές τους τη γυναικεία λογοτεχνία, τη φεμινιστική κριτική, τις ιστορίες της γυναικείας γραφής, κ.ά. Αντιπροσωπευτικά δείγματα αποτελούν πιστεύω τα βιβλία *The Oxford Guide to British Women Writers* της Joanne Shattock (Oxford, N. York: Oxford Un. Press, 1993), το οποίο είναι ένα βιογραφικό λεξικό που περιλαμβάνει 400 βρετανίδες συγγραφείς, καθώς και η σειρά *Women and Literature in Britain* του Cambridge University Press, η οποία περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και τη γυναικεία γραφή από το 1150 έως και τον 19ο αιώνα, για την ώρα, με προοπτική να φτάσει μέχρι τις μέρες μας. Ο ίδιος εκδοτικός οίκος εγκαινίασε από το 2000 μια νέα σειρά με τίτλο *A History of Women's Writing*, που πραγματεύεται την ιστορία της γυναικείας γραφής στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Από τη σειρά αυτή έχουν κυκλοφορήσει μέχρι στιγμής τρία βιβλία, ένα που αφορά τη Γαλλία με επιμελήτρια την Sonya Stephens, ένα δεύτερο το οποίο αφορά τη Γερμανία, Αυστρία και Ελβετία και το έχει επιμεληθεί η Jo Catling και ένα τρίτο που αναφέρεται στην Ιταλία με επιμελήτριες τις Letizia Panizza και Sharon Wood. Και τα τρία εμφανίζονται ως «πρώτες» αγγλόφωνες ιστορίες της γυναικείας γραφής για τις αντίστοιχες χώρες και καλύπτουν όλο το φάσμα της γυναικείας δημιουργίας, από τον Μεσαίωνα ως τις μέρες μας. Κάτι εντελώς αντίστοιχο για τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης (Τσεχία, Σλοβακία, Κροατία, Ουγγαρία, Πολωνία, Σλοβενία, Βοημία) πραγματεύεται το βιβλίο *A History of Central European Women's Writing* (London: Palgrave Publishers, 2001), που έχει εκδώσει η Celia Hawkesworth. Στο ίδιο πνεύμα έχουν κυκλοφορήσει από ποικίλους εκδοτικούς οίκους ιστορίες της γυναικείας γραφής για τη Σκωτία, τη Ρωσία, Ιταλία, Νορβηγία, Σουηδία, Ισπα-

19. Dale Spender, *Women of Ideas*, London: Pandora, 1982 (1992^{4th}), 16-17.

νία.²⁰ Από τον μακρύ κατάλογο των πρόσφατων εκδόσεων δεν λείπουν και έργα που ξεφεύγουν γεωγραφικά από τον δυτικοευρωπαϊκό χώρο. Έτσι έχουμε ιστορίες της γυναικείας γραφής για το Νέο Μεξικό, το Ελ Σαλβαδόρ, τη Νότια Αφρική, το Ισραήλ, αλλά και την Ινδία, Κίνα, Ιαπωνία και Κορέα.²¹

Έχοντας διαμορφώσει μια αντίληψη για το τι συμβαίνει στον αγγλοσαξονικό χώρο, κυρίως από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα, ως επιστρέφουμε στα καθ' ημάς. Αρχικός μου στόχος υπήρξε ο εντοπισμός της γυναικείας συγγραφικής παρουσίας των χρόνων του ρομαντισμού, χρόνια κατά τα οποία δραστηριοποιήθηκε κυρίως συγγραφικά η Μηχανίδου και ως εκ τούτου αφετηρία της ερευνητικής μου δραστηριότητας. Όμως, παρά την επίμονη αναζήτησή μου σε ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας και αργότερα σε κάθε είδους μελέτες για τον ελληνικό ρομαντισμό, δεν βρέθηκε καμιά σχετική αναφορά.²² Οι μοναδικές ενδείξεις για την ύπαρξη κάποιων υποτυπώδους γυναικείας συγγραφικής παραγωγής εντοπίστηκαν μόνο σε κείμενα τα οποία είχαν ως θέμα τους είτε τη γυναικεία εκπαίδευση της περιόδου είτε τη διαμόρφωση της φεμινιστικής συνείδησης.²³ Η διαπίστωση αυτή έστρεψε το ενδια-

20. Ενδεικτικά αναφέρω κάποιους εκδοτικούς οίκους που ασχολούνται συστηματικά με τέτοιου περιεχομένου δημοσιεύσεις: Clarendon Press, The Feminist Press, Un. of Michigan Press, Continuum International Publishing Group-Athlone κ.ά.

21. Παράλληλα εμφανίζονται και έργα πιο εξειδικευμένα που καλύπτουν υποκατηγορίες της γυναικείας γραφής, όπως έργα που έχουν να κάνουν με σεξουαλικές, θρησκευτικές ή φυλετικές διαφοροποιήσεις. Έτσι κυκλοφορούν για παράδειγμα τα έργα: Suzanne Juhasz, *A Desire for Women: Relational Psychoanalysis, Writing and Relationships Between Women*, Rutgers Un. Press, 2002· Judith R. Baskin (ed.), *Women of the World: Jewish Women and Jewish Writing*, Wayne State Un. Press, 1995· Susheila Nasta (ed.), *Motherlands: Black Women's Writing from Africa, the Caribbean, and South Asia*, Rutgers Un. Press, 1991.

22. Μια πρώτη τέτοιου είδους απόπειρα ένταξης του μυθιστορήματος της Μηχανίδου στη γυναικεία λογοτεχνική πραγματικότητα της εποχής της αποτέλεσε το προαναφερθέν άρθρο μου «Οι λόγιες Ελληνίδες στα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού (1830-1880)», *Διαβάζω*, 10-16.

23. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών, η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987, 308. Η Βαρίκα, αν και πραγματεύεται τα χρόνια από το 1833 και έπειτα, δίνει έμφαση στη διαμόρφωση της φεμινιστικής συνείδησης των γυναικών εκείνης της περιόδου, δεν ασχολείται ωστόσο συστηματικά με τις δημιουργούς αυτής της εποχής αν και στις σελίδες του βιβλίου της περνούν αρκετά ονόματα λόγιων γυναικών, κυρίως όμως ποιητριών. Για τη γυναικεία εκπαίδευση βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα: ΙΑΕΝ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 2, 1986. Η συγγραφέας στην εξαιρετη εργασία της αφιερώνει δύο

φέρουν μου στην ευρύτερη αναζήτηση μελετών, οι οποίες έχουν θέμα τους τη γυναικεία συγγραφική δραστηριότητα των Ελληνίδων από την Αρχαιότητα μέχρι τον 19ο αιώνα, για να μπορέσω να διαμορφώσω μια γενικότερη αντίληψη για την επικρατούσα αντιμετώπιση του θέματος της γυναικείας γραφής στη χώρα μας.

Ο εξαιρετικά μικρός αριθμός εργασιών σχετικών με τη γυναικεία γραφή στον ελλαδικό χώρο και στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού είναι ακόμη και σήμερα εντυπωσιακός, παρότι την τελευταία δεκαετία παρουσιάστηκε σημαντική πρόοδος, που δίνει ελπίδα για το μέλλον. Σε αντίθεση με τον τεράστιο αριθμό αντιστοίχων μελετών οι οποίες, όπως είδαμε, κατακλύζουν τη δυτική αγορά εδώ και δεκαετίες, στη χώρα μας αναρωτιόμαστε όταν ξεκίνησε η εργασία αυτή για την ύπαρξη κάποιων λόγων γυναικών πριν από τα τέλη του 19ου αιώνα,²⁴ περίοδο η οποία ευτύχησε του ενδιαφέροντος μελετητριών όπως η Ελένη Βαρίκα με την εξαιρετική εργασία της *Η εξέγερση των κυριών και πιο πρόσφατα η Αγγέλικα Ψαρρά με το επίμετρό της στην επανέκδοση της Χειραφετημένης της Καλλιρρόης Παρρέν*.²⁵ Η πολύ συστηματική εργασία της Ειρήνης Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες*, κυκλοφόρησε όταν η παρούσα εργασία είχε ήδη ολοκληρωθεί.²⁶

Παρόλη τη μακρά ιστορία της ελληνικής φυλής, που αξιώθηκε να γεννήσει ποιήτριες όπως η Σαπφώ (σύμβολο για όσους ασχολούνται με τη γυναικεία γραφή ανά τον κόσμο), φιλοσόφους όπως η πυθαγόρεια Θεανώ και η νεοπλατωνίστρια Υπατία, υμνογράφους όπως η Κασσιανή και ιστοριογράφους όπως η Άννα η Κομνηνή, για να αναφέρω μόνο κάποια πολύ γνωστά ονόματα, δεν υπάρχει ακόμη, όσο γνωρίζω, κάποια ελληνική μελέτη που να ασχολείται συστηματικά με τη γυναικεία γραφή στον αρχαίο κόσμο και στη βυζαντινή περίοδο.²⁷ Αντίστοιχα πολύ λίγο και μη συστηματικά έχει μελετη-

ενότητες του βιβλίου της στις λόγιες ελληνίδες, την ενότητα «Γυναικεία περιοδικά και εφημερίδες», 307-313, στην οποία αναφέρεται σε κάποιες συνεργάτιδες των φιλολογικών περιοδικών και την ενότητα «Προσφορά στα γράμματα και τις επιστήμες», 320-328, όπου μνημονεύει κάποιες ποιήτριες, πεζογράφους και δασκάλες της εποχής.

24. Εξάιρεση αποτελεί η πρωτοποριακή μελέτη του Πασχάλη Κιτρομηλίδη για τις λόγιες του νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως αναφέραμε παραπάνω.

25. Καλλιρρόη Παρρέν, *Η Χειραφετημένη*, επίμετρο Αγγέλικα Ψαρρά, «Η “συνετή” ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», Αθήνα: Εκάτη, 1999 και Κιτρομηλίδης, *ό.ά.*

26. Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες, Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Κατάρτι, 2007.

27. Η έρευνά μου για το θέμα δεν εντόπισε κάποια, ελληνική τουλάχιστον, μονογραφία, που να πραγματεύεται αναλυτικά το θέμα της «γυναικείας γραφής» στον αρχαίο ή τον βυζαντινό κόσμο, όταν ξεκινούσε η μελέτη αυτή. Στοιχεία για τις γυναίκες του Βυ-

θεί η γυναικεία πνευματική παρουσία κατά τη μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας, συμπεριλαμβανομένων και των χρόνων του ελληνικού Διαφωτισμού μέχρι την ίδρυση του ελληνικού κράτους.²⁸

Στις αρχές του 19ου αιώνα δύο γυναικείες μορφές σφραγίζουν με το έργο τους την περίοδο: πρόκειται για την Ευανθία Καΐρη, αδελφή του Θεόφιλου Καΐρη, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως «η πρώτη πραγματική λογία που έχει να μνημονεύσει η ιστορία των γραμμάτων μας»²⁹ και την Ελισάβετ Μου-

ζαντίου άντλησα από τη μελέτη της Κατερίνας Νικολάου *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1993. Ακόμη ενδιαφέροντα στοιχεία για λόγιες γυναίκες στο Βυζάντιο και στην Τουρκοκρατία μπορεί να αντλήσει κανείς από τις ακόλουθες μελέτες: Σ. Λάμπρος, «Ελληνίδες βιβλιογράφοι και κυρίες κωδίκων κατά τους μέσους αιώνες και επί Τουρκοκρατίας», *Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου (1902-1903)*, Αθήνα 1903 και Ν. Βέης, *Ελληνίδες βιβλιογράφοι και κυρίες κωδίκων κατά τους μέσους αιώνες και επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1905. Σήμερα υπάρχει ένας αριθμός άρθρων από Έλληνες/δες μελετητές/τριες, τα οποία εστιάζουν σε γυναίκες συγγραφείς της Βυζαντινής περιόδου, βλ. ενδεικτικά Γρηγόριος Παπαγιάννης, «Κασία: Μια ιδιότυπη γυναικεία “φωνή” στο Βυζάντιο» και Μαρία Τζιάτζη-Παπαγιάννη, «Άννα Κομνηνή: Μεταξύ ιστορίας και μονωδίας», στο *Λόγος γυναικών*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 2008, 383-395 και 397-414 αντίστοιχα.

28. Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας εκτός των ανωτέρω βλ. Κούλα Ξηραδάκη, *Γυναίκες στη Φιλική Εταιρεία, Φαναριώτισσες*, Αθήνα 1971, 151 (το έργο επανεκδόθηκε αναθεωρημένο από τις εκδόσεις Φιλιππότη το 1999) και το κεφ. «Η εκπαίδευση της γυναίκας στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα», στο βιβλίο της Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, 19-32. Αν και οι Φαναριώτισσες έχουν αποτελέσει το αντικείμενο μελέτης αρκετών εργασιών, οι Φαναριώτισσες, κατά κανόνα, αναφέρονται μονολεκτικά ή και καθόλου. Οι πληροφορίες γι' αυτές είναι συνήθως σφαφείς και αντιφατικές. Ούτε ο μικρός αριθμός άρθρων που έχουν γραφεί ειδικά για κάποιες διαπρεπείς Φαναριώτισσες, κυρίως σε περιοδικά του περασμένου αιώνα, δεν είναι απαλλαγμένα από τα ελαττώματα αυτά. Και εκεί τα στοιχεία είναι είτε αντιφατικά είτε ελλιπή. Για τις επιπτώσεις των ιδεών του ελληνικού Διαφωτισμού στη θέση της γυναίκας βλ. Kitromilides, “The Enlightenment and Womanhood”, 39-61 και Denissi, “The Greek Enlightenment and the Changing Cultural Status of Women”, 42-47.

29. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Ίκαρος, 1985⁷, 210. Για την Ευανθία Καΐρη υπάρχει πλέον ένας εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός δημοσιευμάτων. Όταν ξεκίνησε η παρούσα εργασία ήταν σημαντικά λιγότερα, όπως θα διαπιστώσει κανείς και από τις παρακάτω ενδεικτικές δημοσιεύσεις, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων έγινε από το 1999 και έπειτα. Βλ. Δημ. Π. Πασχάλης, *Ευανθία Καΐρη 1799-1868*, Αθήνα 1929· Κ. Ξηραδάκη, *Ευανθία Καΐρη (1799-1868)*, Αθήνα 1956, δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη Αθήνα: Κέδρος, 1984· Δ. Σ. Μπαλάνος «Ευανθία Καΐρη», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 1927, 372-376· Σπ. Δε Βιάζης, «Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά τον ΙΘ΄ αιώνα, Ευανθία Καΐρη», *Ελληνική Επιθεώρησις*, έτος Γ΄, 1910, 842-44· Α. Μηλιαράκης, «Ευανθία Καΐρη»,

τζάν-Μαρτινέγκου, την αποκαλούμενη «πρώτη πεζογράφο της σύγχρονης εποχής».³⁰ Και οι δύο έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον των μελετητών και τα ονόματά τους έχουν περάσει στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας ως τα πρώτα, αλλά και μόνα, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς, ονόματα λόγιων γυναικών τον 19ο αιώνα.

Εκτός της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας βρίσκονται για την ώρα, αλλά με αρκετές μελέτες και αναφορές στο όνομά τους, οι: Αλεξάνδρα και Αρσινόη Παπαδοπούλου καθώς και η Καλλιρρόη Παρρέν, για να αναφερθώ στις περισσότερο γνωστές συγγραφείς της περιόδου.³¹ Όμως για την πρώτη πεντηκονταετία του ελληνικού κράτους όχι μόνο δεν υπήρχε καμιά απολύτως μελέτη σχετική με τη συγγραφική δραστηριότητα των Ελληνίδων, αλλά ούτε σταθερή μνεία κάποιων ονομάτων, όπως συνέβαινε με την προγενέστερη και τη μεταγενέστερη περίοδο, πλην κάποιων αναφορών στις ποιήτριες Σαπφώ Λεοντιάδα, Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου και Φωτεινή Οικονομίδου.³²

Εστία 233 (15 Ιουν. 1886), 369 κ.ε. Το 1999 οργανώθηκε το πρώτο συμπόσιο για την Καίρη με αφορμή τα διακόσια χρόνια από τη γέννησή της, βλ. Ευανθία Καίρη, *διακόσια χρόνια από τη γέννησή της*. Βλ. ακόμη το βιβλίο του Βάλτερ Πούχνερ, *Γυναικεία δραματουργία στα χρόνια της Επανάστασης, Μητιά Σακελλαρίου, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ευανθία Καίρη*, Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2001, το άρθρο της Ευανθίας Στιβανάκη «Ο πατριωτικός Νικήρατος της Ευανθίας Καίρη», *Παράβασις*, Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμ. 3, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2000, 257-274, καθώς και το άρθρο της Σοφίας Ντενίση «Ευανθία Καίρη, Αντωνούσα Καμπουράκη, Μαρία Π. Μηχανίδου», βλ. σημ. 9.

30. Η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου έχει γράψει την πρώτη γυναικεία αυτοβιογραφία στον τόπο μας, η οποία, όμως, δημοσιεύτηκε μόλις το 1881, πενήντα ολόκληρα χρόνια μετά τη συγγραφή της, από τον γιο της Ελισαβέτιο. Το έργο επανεκδόθηκε με εισαγωγή και σχόλια του Κ. Πορφύρη το 1956 από τις εκδόσεις Διγενής και η έκδοση αυτή επανατυπώθηκε από το Τυπογραφείο Κείμενα το 1983. Το 1997 κυκλοφόρησε η τελευταία έκδοση του έργου με εισαγωγική μελέτη του Βαγγέλη Αθανασόπουλου από τις εκδόσεις Ωκεανίδα. Βλ. ακόμη το αφιέρωμα στη Μαρτινέγκου, σε επιμ. Σοφίας Ντενίση, με αφορμή τα διακόσια χρόνια από τη γέννησή της, το 2001, στο περιοδικό *Περίπλους*, τχ. 51 (2002), 25-98.

31. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι τρεις συμπεριλαμβάνονται στην ανθολογία των εκδόσεων Σοκόλη με οικεία λήμματα, αντίστοιχα στους τόμους ΣΤ', 392-441 η πρώτη και Ζ', 228-253 και 338-363 οι άλλες δύο.

32. Και στις τρεις αναφέρεται στο πρώτο μέρος του βιβλίου της *Ελληνίδες ποιήτριες*, Αθήνα: 1951, η Αθηνά Ταρσούλη, καθώς και η Βαρίκα, 146-153· η Ζιώγου-Καραστεργίου αναφέρεται στις δύο πρώτες, 323, ενώ η Ξηραδάκη στο βιβλίο της *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα, πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα: εκδ. Γλάρος, 1988, αναφέρει από τις παραπάνω μόνο τη Σαπφώ Λεοντιάδα, 78.

Αρχική μου λοιπόν πρόθεση ήταν να διερευνήσω το τι συνέβαινε αυτή την πρώτη πεντηκονταετία με τη γυναικεία γραφή. Αν ήταν δυνατόν ξαφνικά μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους να σταμάτησε αυτή η πνευματική δραστηριότητα η οποία είχε παρατηρηθεί στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ακόμη και στα χρόνια της Επανάστασης από Φαναριώτισσες, από γυναίκες που προέρχονταν από την εκτός Φαναρίου αριστοκρατία και από οικογένειες λογίων. Επίσης να κατανοήσω γιατί διαδέχτηκε η σιωπή την, έστω μικρή, γυναικεία συγγραφική δραστηριότητα της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου. Από την άλλη, αναρωτήθηκα μήπως είχαμε μια λανθασμένη εικόνα της πραγματικότητας, επειδή απλώς κανείς δεν είχε ενδιαφερθεί να εξετάσει εις βάθος το τι συνέβαινε με τη γυναικεία γραφή αυτών των χρόνων. Έτσι μήπως εκτός από τη Μαρία Μηχανίδου, η οποία έμεινε άγνωστη ως τις μέρες μας, υπήρχαν και άλλες πρωτοπόροι των γυναικείων γραμμάτων που περίμεναν και αυτές υπομονετικά κάποιος να ασχοληθεί με το έργο τους; Αυτές ήταν οι αρχικές σκέψεις που οδήγησαν στη συγγραφή της μελέτης αυτής. Ο πλούτος του ερευνητικού υλικού, αν αναλογιστούμε τη μηδενική μας γνώση για την περίοδο αυτή, με έκανε να σκεφτώ πως θα είχε ενδιαφέρον να εντοπιστούν τα γραπτά που θεμελιώνουν την έναρξη της νεότερης εποχής για τα γυναικεία γράμματα, και η απόφαση αυτή με οδήγησε στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού για τα οποία υπήρχαν ενδείξεις.

Στην αναζήτησή μου στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού εντόπισα δύο ποιήματα γραμμένα από Φαναριώτισσες και δημοσιευμένα από τον Σκαρλάτο Βυζάντιο στο φημισμένο έργο του *Η Κωνσταντινούπολις*, τα οποία, κατά τη γνώμη μου, με τη γλώσσα και το περιεχόμενό τους θεωρώ πως σηματοδοτούσαν τη νέα περίοδο.³³ Το 1778 είναι το έτος που αναφέρει ο Σκαρλάτος Βυζάντιος ως έτος συγγραφής του πρώτου ποιήματος, γραμμένο από τη Δουδού Υψηλάντη. Αχρονολόγητο, αλλά της ίδιας περιόδου, είναι και το δεύτερο ποίημα, κάποιας Δόμνας Κατήνκω, και τα δύο σατιρίζουν τη σύγχρονή τους πραγματικότητα. Τη χρονιά αυτή έθεσα λοιπόν, ως συμβατικό όριο έναρξης αυτού που ονομάζω νεότερη εποχή για τα γυναικεία μας γράμματα, την οποία «στρογγυλοποίησα» για πρακτικούς λόγους σε 1780. Με τα έργα αυτά, πιστεύω, ότι περνάμε στη νέου τύπου γυναικεία συγγραφική παραγωγή, εγκαταλείποντας την παλαιότερη ενασχόληση με τα εκκλησιαστικά κείμενα, η οποία διήρκεσε κάποιους αιώνες και ως γνωστόν αποτέλεσε την κυρίαρχη πνευματική ενασχόληση των γυναικών κατά τη Βυζαντινή περίοδο

33. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις*, τόμ. Γ', Αθήνησιν, εκ του Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείως, 1869, 602.

και το μεγαλύτερο διάστημα της Τουρκοκρατίας.³⁴ Η νέου τύπου παραγωγή, όπως θα δούμε, περιλαμβάνει ποιήματα, θεατρικά έργα, διηγήματα, μυθιστορήματα, αυτοβιογραφίες, παιδική λογοτεχνία αλλά και μη λογοτεχνικά έργα, όπως παιδαγωγικά κείμενα, ιστορικά, γεωγραφικά, φιλοσοφικά, εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, κείμενα για τη θέση της γυναίκας κ.ά. Περιλαμβάνει ακόμη και πολλές μεταφράσεις κυρίως μυθιστορημάτων και διηγημάτων αλλά και θεατρικών έργων, παιδαγωγικών κειμένων, χρηστηθειών, ποιημάτων, έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, όπως και πολλά αποσπάσματα από νέες κυκλοφορίες βιβλίων ποικίλου περιεχομένου κ.ά. Μπορούμε μάλιστα να πούμε πως η νομιμοποίηση της ενασχόλησης των γυναικών με τη μετάφραση, κυρίως παιδαγωγικού χαρακτήρα έργων, έπαιξε καταλυτικό ρόλο στο άνοιγμα του δρόμου, που οδήγησε τις Ελληνίδες στην πρωτότυπη συγγραφική δραστηριότητα.

Το δεύτερο συμβατικό όριο της μελέτης αυτής είναι το έτος 1880, το οποίο ορίζει το τέλος της περιόδου του ελληνικού ρομαντισμού. Η επιλογή αυτή έγινε λόγω της άγνοιάς μας για τη γυναικεία δημιουργία στα χρόνια του ρομαντισμού, που έδωσε το αρχικό έναυσμα για την εκπόνηση του παρόντος έργου. Άλλωστε, ας μην ξεχνάμε πως η δεκαετία του 1880, με την εμφάνιση της Καλλιρρόης Παρρέν και του κύκλου της *Εφημερίδας των Κυριών* (1887), δηλαδή με την εμφάνιση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, σηματοδοτεί μια νέα περίοδο για τα γυναικεία γράμματα, που δεν έχει διαφύγει το ενδιαφέρον των μελετητών/τριών ήδη από τη δεκαετία του 1970.

Η έλλειψη μιας βιβλιογραφίας για τον 19ο αιώνα δυσκόλεψε εξαιρετικά το έργο μου, το οποίο αναγκαστικά βασίστηκε σε επιμέρους βιβλιογραφίες: στην *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, Αθήνα: Γραφείον· δημοσιευμάτων, Ακαδημία Αθηνών, 3 τόμ. 1939, 1941, 1957 των Δημητρίου Σ. Γκίνη - Βαλερίου Γ. Μέξια και σε όλες τις προσθήκες της: Ph. Iliou, «Un projet bibliographique d' E. Legrand: la "Bibliographie Hellénique du XIXe siècle"», ανάτυπο, *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher XXII*, Αθήνα: 1977· Φίλιππος Ηλιού: «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες και συμπληρώσεις», *Ο Εραμιστής* 14 (1976), 88-112· *Ελληνική Βιβλιογραφία*

34. Οι γυναίκες κατά τη Βυζαντινή περίοδο και την περίοδο της Τουρκοκρατίας ασχολήθηκαν με την πρωτότυπη σύνταξη ιερών ύμνων (Μάρθα, Θέκλα, Κασία ή Κασσιανή, Παλαιολογίνα), αλλά και με την αντιγραφή εκκλησιαστικών κειμένων (μοναχή Μαρία -13ος αι.-, Σμαράγδα -15ος αι.-, Σοφία κόρη του Ρίκου Κοντοϊωάννου -1469-, Μαρία Κρουσαπούλα -1531-, και ακόμη με τη διακόσμησή τους (Μαγδαληνή η Κυπρέα, Ελισάβετ Δόμνα Μολδοβλαχίας - 16ος αιώνας), ασχολήθηκαν ακόμη, αλλά σε μικρότερο βαθμό, με την επιστολογραφία, την ιστοριογραφία και τη δημώδη ποίηση.

1800-1863. Προσθήκες-συμπληρώσεις, Τετράδια Εργασίας 4 (1983)· *Νέες Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, Τετράδια Εργασίας 10 (1988), 237-441· *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, τόμ Α': 1801-1818, Αθήνα: Βιβλιολογικό Εργαστήριο: ΕΛΙΑ, 1997. Βασίστηκα ακόμη στην *Ελληνική Βιβλιογραφία (1544-1863) Προσθήκες-Συμπληρώσεις*, Αθήνα: Βιβλιολογικό Εργαστήριο, ΕΛΙΑ, 1992 του Θωμά Ι. Παπαδόπουλου, στη βιβλιογραφία της Πόπης Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1990, σε αυτήν του Κυριάκου Ντελόπουλου, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αι.* Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1995 καθώς και στο βιβλίο μου *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880*, Αθήνα: Περίπλους, 1995. Βασίστηκα ακόμη στις γενικότερες από τις τοπικές βιβλιογραφίες που κυκλοφορούν (*Bibliographie Ionienne* του Émile Legrand, *Δωδεκανησιακή Βιβλιογραφία* του Νικ. Γ. Μαυρή, *Ευβοϊκή Βιβλιογραφία* του Γ. Ι. Φουσάρα, *Θεσσαλική Βιβλιογραφία* του Ι. Κ. Χασιώτη, *Σμυρναϊκή Βιβλιογραφία* του Αθ. Δ. Χατζηδήμου, *Βιβλιογραφία των Ελλήνων Αιγυπτιατών* του Ευγένιου Μιχαηλίδη, κ.ά.), όπως και σε όσους βιβλιοκαταλόγους βιβλιοπωλείων του 19ου αιώνα κατάφερα να εντοπίσω (Κατάλογος Βλαστού, Δεπάστα, Φιλαδέλφως, κ.ά), καθώς και σε αγγελίες εκδόσεων δημοσιευμένες σε περιοδικά της περιόδου, όπως και στις δημοσιεύσεις της *Εφημερίδος των Φιλομαθών*.

Ακόμη αποδελτίωσα μεγάλο αριθμό περιοδικών των υπό μελέτη χρόνων, στην προσπάθεια να καταγράψω τις γυναικείες συνεργασίες στον περιοδικό τύπο, ώστε η εικόνα διείσδυσης των γυναικών στα γράμματα να είναι ακόμη πιο αντιπροσωπευτική. Κατάλογος των περιοδικών αυτών υπάρχει στο τελευταίο μέρος του βιβλίου. Ας μην ξεχνάμε πως ο περιοδικός, όπως και ο ημερήσιος τύπος, αποτελεί σημαντικό πολιτισμικό τόπο για την αναπαράσταση των αντικρουόμενων έμφυλων ιδεολογιών. Ο περιοδικός τύπος προσέφερε δημόσιο βήμα για σημαντικά θέματα της ημέρας, όπως την εκπαίδευση των γυναικών, τη θέση τους στην κοινωνία, το θέμα της γυναικείας εργασίας, τη συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα, απόψεις για τον γάμο, την πολυτέλεια, την ανάγνωση των μυθιστορημάτων κ.ά. Τα περιοδικά που επιλέχθηκαν κυμαίνονται από τα σοβαρά έντυπα των ακαδημαϊκών κύκλων έως τα γυναικεία, ακόμη και τα παιδικά, περιοδικά της περιόδου, καθώς και έντυπα του ελεύθερου βασιλείου και του ελληνισμού της διασποράς. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη το διαφορετικό είδος γυναικείων συνεργασιών που συμπεριλαμβάνονται σε έντυπα τα οποία εκδίδονται από άντρες (ποιητικές, εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, παιδαγωγικού χαρακτήρα) σε σχέση με τις συνεργασίες που δημοσιεύονται στα ονομαζόμενα γυναικεία περιοδικά (θέματα φύλου, θέση γυναίκας, ιστορία γυναικείου φύλου). Ακόμη ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαφορά στις επιλογές μεταξύ αυτοτελών εκδόσεων και περιοδι-

κού τύπου. Αναμφισβήτητα ο περιοδικός τύπος παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, γιατί εκεί υπάρχει διάλογος και μεταξύ γυναικών και μεταξύ ανδρών και γυναικών. Δυστυχώς δεν κατάφερα, για ευνόητους λόγους, να δω τον ημερήσιο τύπο εκτός από λίγες περιπτώσεις.

Όμως το θέμα της γυναικείας γραφής, το οποίο θα μας απασχολήσει κατά κύριο λόγο στη μελέτη αυτή, είναι άμεσα συνδεδεμένο με το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης και αυτό με τη σειρά του με το εξίσου σημαντικό θέμα της θέσης που κατέχει η γυναίκα στην κοινωνία. Έτσι, αφού προσεγγίσουμε συνοπτικά τα της εκπαίδευσης και της κοινωνικής θέσης των Ελληνίδων κατά την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο, θα επικεντρωθούμε στη νέου τύπου γυναίκα, η οποία αναδύεται μετά την Επανάσταση στην ελληνική κοινωνία της εποχής.³⁵ Παράλληλα αποπειρώμαι μια σύγκριση με τα δυτικο-ευρωπαϊκά δεδομένα, στον βαθμό που κάτι τέτοιο είναι εφικτό, ώστε να έχουμε μια πληρέστερη εικόνα του τι συμβαίνει με τις Ελληνίδες εντός και εκτός συνόρων του ελληνικού βασιλείου. Η συγκριτολογικού χαρακτήρα προσέγγιση πιστεύω πως φανερώνει τις μεγάλες ομοιότητες του ελληνικού φαινομένου, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα με τρόπο ανάγλυφο τις όποιες διαφορές. Τα παραπάνω εξετάζονται στο Α' μέρος του βιβλίου.

Στη διερεύνηση του θέματος της γυναικείας εκπαίδευσης με βοήθησε ουσιαστικά η όχι μεγάλη αλλά αξιόπιστη βιβλιογραφία, η οποία πραγματεύεται το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης και αγωγής εκείνων των χρόνων. Αναφέρομαι στο βιβλίο της Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών (1830-1893)*, το οποίο καλύπτει ολόκληρο τον αιώνα, σε αυτό της Αλεξάνδρας Λαμπράκη-Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, στο ανθολόγιο της Ελένης Φουρνάρáκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)* και στα πιο πρόσφατα έργα της Κατερίνας Ι. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αι.-1922)*, καθώς και στις ενότητες για την εκπαίδευση της σειράς *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*.³⁶ Σημαντικά ήταν και τα στατιστι-

35. Για το κοινωνικό προφίλ της Ελληνίδας της περιόδου βλ. την εξαιρετη πρόσφατη μελέτη της Δήμητρας Τζανάκη, *Δούλα και κυρά, όψεις εθνικισμού: ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897*, Αθήνα: Σαββάλας, 2007, 489.

36. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 1988. Ελένη Φουρνάρáκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, Αθήνα: ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, 11, 1987. Στον τομέα της εκπαίδευσης υπάρχουν σήμερα πολ-

κά στοιχεία που άντλησα από τη μελέτη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*.³⁷ Οι παραπάνω μελέτες δίνουν μια σαφή εικόνα, όχι μόνο της ποσοστιαίας συμμετοχής των γυναικών στην εκπαίδευση, αλλά κυρίως του προβληματισμού ο οποίος αναπτύχθηκε γύρω από αυτό το θέμα. Ειδική μνεία χρειάζεται για το πρωτοποριακό βιβλίο της Ελένης Βαρίκα (*Η εξέγερση των κυριών, η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*), το οποίο με βοήθησε να παρακολουθήσω την εξέλιξη ενός άλλου σημαντικού θέματος, του «γυναικείου ζητήματος», έτσι όπως φανερώθηκε μέσα στα πρώτα πενήντα χρόνια ζωής του ελληνικού κράτους.

Το Β' και Γ' μέρος του βιβλίου αφιερώνονται στην καταγραφή των έργων και στην προσέγγιση των σημαντικότερων από αυτά ανά δεκαετία. Στον ορισμό των δεκαετιών, για λόγους συνέπειας, ακολούθησα την επιλογή της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας 1800-1863* των Γκίνη-Μέξα, μοναδική δημοσιευμένη βιβλιογραφία για την περίοδο αυτή και βασικό μου ερευνητικό εργαλείο, εφόσον καλύπτει το μεγαλύτερο διάστημα των χρόνων που διερευνώ. Οι Δ. Γκίνη και Β. Μέξα ορίζουν τη δεκαετία, για παράδειγμα, από το έτος 1800 έως και το 1809 και όχι από το 1801 έως και το 1810, που αποτελεί την πάγια πρακτική των μεταγενέστερων βιβλιογράφων. Οι καταγραφές και οι αναλύσεις συμπεριλαμβάνουν τόσο τις αυτοτελείς εκδόσεις όσο και τις συνεργασίες στα περιοδικά. Το υλικό που καταγράφηκε είναι ελληνόγλωσσο. Έχω συμπεριλάβει ένα ελάχιστο ποσοστό έργων γραμμένων σε ξένη γλώσσα και μεταφρασμένων στα ελληνικά λόγιων ελληνίδων της διασποράς, όταν το έργο τους αφορά τα ελληνικά πράγματα. Η περίπτωση της Δόρας Δ' Ίστρια με προβληματίσε πολύ. Τελικά αποφάσισα να μην τη συμπεριλάβω στη μελέτη μου, παρόλη την εκ μητρός ελληνική καταγωγή της και τη διαπίστωση πως στη συνείδηση Ελλήνων και Ελληνίδων του 19ου αιώνα είναι πολιτογραφημένη Ελληνίδα.

λές αξιολογες εργασίες για τον 19ο αιώνα, βλ. ενδεικτικά Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19ος αι.-1922)*, Αθήνα: Gutenberg, 2008· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η διάσταση του φύλου στη δόμηση της ταυτότητας των εκπαιδευτικών και το προφίλ των γυναικών εκπαιδευτικών κατά τον 19ο και 20ό αιώνα. Ειδολογικές και μεθοδολογικές συνιστώσες», Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης της Παιδαγωγικής Σχολής του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, *Η ελληνική παιδεία από τον 18° ως τον 20° αιώνα: Ερευνητικές συνιστώσες*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Φλώρινα 2005, 185-197, καθώς και την ενότητα της εκπαίδευσης στη σειρά *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, 2003, τόμ. 2-4 για τα υπό εξέταση χρόνια.

37. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1987⁵, 653.

Παράλληλα με τις καταγραφές και τις αξιολογήσεις του σημαντικότερου υλικού, προσπάθησα να διαγράψω το προφίλ των δημιουργών, δίνοντας όλες τις πληροφορίες που μπορούσα να συλλέξω, έτσι ώστε όλες αυτές οι άγνωστες μέχρι σήμερα γυναίκες ν' αρχίσουν ν' αποκτούν συγγραφική αλλά και προσωπική ταυτότητα. Θα ήταν χρήσιμο να μπορέσουμε στο μέλλον να καταρτίσουμε ένα λεξικό γυναικών δημιουργών των ελληνικών γραμμάτων. Ακόμη προσπάθησα να ταυτίσω τα μεταφρασμένα έργα και τους δημιουργούς τους και να προσφέρω πληροφορίες χρήσιμες για την κατανόηση της επιλογής τους από τις μεταφράστριες στον βαθμό που κάτι τέτοιο ήταν εφικτό.

Το τελευταίο μέρος του βιβλίου απαρτίζεται από τρία παραρτήματα: στο πρώτο παραθέτω με χρονολογική σειρά τα αυτοτελώς εκδομένα έργα γυναικών, πρωτότυπα ή μεταφρασμένα, στο δεύτερο τις γυναικείες συνεργασίες σε περιοδικά της περιόδου, μεταξύ των οποίων βρίσκονται τα σημαντικότερα και τα δημοφιλέστερα έντυπα του ελεύθερου βασιλείου αλλά και του ελληνισμού της διασποράς, και στο τρίτο παραθέτω τα αδημοσίευτα έργα γυναικών δημιουργών, τα οποία μας είναι γνωστά είτε από μαρτυρίες των ιδίων είτε από αγγελίες είτε από μαρτυρίες βιογράφων τους είτε από κριτικά κείμενα. Ασφαλώς, εκτός από τα έργα που συμπεριλάβαμε υπάρχουν και άλλες συνεργασίες, αφενός σε έντυπα τα οποία δεν είχαμε τη δυνατότητα να αποδελτιώσουμε, αφετέρου στις εφημερίδες της περιόδου και αναμφισβήτητα ένας μεγάλος αριθμός ανυπόγραφων άρθρων στον περιοδικό ή ημερήσιο τύπο ή και ανώνυμες αυτοτελείς εκδόσεις τις οποίες δυστυχώς δεν θα γνωρίσουμε ποτέ.

Μέσα στα σχεδόν δεκαπέντε χρόνια που απαιτήθηκαν για τη συγγραφή αυτή, πολλά έχουν αλλάξει σε σχέση με τις γυναικείες σπουδές και τις σπουδές του φύλου. Ερευνητικά προγράμματα χρηματοδοτήσαν μαθήματα για τις σπουδές του φύλου, μεταπτυχιακά προγράμματα, ημερίδες και συνέδρια.³⁸ Επιστημονικές εταιρείες έκαναν την εμφάνισή τους και διεθνή επιστημονικά περιοδικά μνημονεύουν την πρόοδο στη χώρα μας.³⁹ Παράλληλα ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός εργασιών από ερευνητές/τριες διαφορετικών γνω-

38. Ενδεικτικά αναφέρω το ερευνητικό πρόγραμμα «Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)», που διεξήχθη στην ΑΣΚΤ υπό την εποπτεία της γράφουσας στο πλαίσιο του ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II, το οποίο ολοκληρώθηκε με την ομώνυμη Ημερίδα και τα Πρακτικά της (Gutenberg, 2008). Θα αναφέρω ακόμη το συνέδριο «Λόγος γυναικών», που διοργανώθηκε από το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Φιλολογίας, στην Κομοτηνή, 26-28 Μαΐου του 2006 τα πρακτικά του οποίου κυκλοφόρησαν από το ΕΛΙΑ το 2008.

39. Βλ. International Federation for Research in Women's History, Newsletter, December 2007, issue 43 στον διαδικτυακό τόπο [www. Ifrwh.com](http://www.Ifrwh.com).

στικόν αντικειμένων σκύβουν με αγάπη στα έργα των γυναικών της παλαιότερης αλλά και της νεότερης εποχής, αλλάζοντας το τοπίο του χώρου και στον τόπο μας και δίνοντας ελπίδα για περισσότερη ενασχόληση με τις γυναικείες σπουδές και τις σπουδές του φύλου στο εγγύς μέλλον.